ڊاڪٽر عبدالوحيد ڪلوڙ

سنڌي ٻوليءَ جي تدريس ۽ سِکيا

(سکر شهر جي سرڪاري ۽ خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن جو جائزو)

SINDHI LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

A Case Study of Public & Private English medium schools in Sukkur City

Abstract

The people of Sindh have been maintaining a spoken and written language since the time of the ancient Indus civilization (3500 BC). Sindhi is probably the oldest written and taught language in Pakistan. Even in the historic period, it has been used formally since the Kalhora period (1690-1782), and especially during the British period (1843-1947) for teaching and learning at different levels in Sindh. Since 1947, Sindhi teaching has been declining, day by day due to the two-way migration (from Sindh to India and India to Sindh), and due to the government language policy. However, currently, in Sindh and Balochistan (Sibi, Lasbelo, etc.) Sindhi is taught as a first or second language at different levels. However, concerns are expressed about the quality of teaching and curriculum, especially in the private schools established in the urban areas of Sindh.

In this study, Sindhi language teaching in public and private English medium schools from primary to matric level of Sukkur has been examined. For this purpose, qualitative and quantitative analysis was done by collecting data from fourteen representative schools of the public and private schooling systems by adopting the methods of questionnaire, interview, observation, and content analysis.

Results of the study shows, that after the measures taken by the education department government of Sindh, Sindhi is being taught in almost all public and private English medium schools of Sukkur, despite some shortcomings. There is no proper provision of Sindhi teaching in the private sector, especially in Cambridge board schools. There, Sindhi is being taught as a non-mother tongue to all students from third to grade eighth. Even those, who

have it, as their mother tongue! On the other hand, there is a provision for teaching Sindhi in government and semi-government English medium schools, but it is being conducted in a sub-standard manner. The performance of children in public schools is slightly better than the private schools.

In terms of linguistic ability, most of the students are not monolingual, but bi-lingual and multilingual. With learning the Sindhi language, the linguistic difficulties they face are phonemic and alphabetical, which are due to linguistic interference caused by the situation of mixed language contact and the poor teaching process. There was a clear linguistic interference in the form of vocabulary, phonology, and alphabetic influence from Urdu and English in the language of Sindhi students. There has also been witnessed linguistic interference from Sindhi to Urdu in a few schools.

Keywords: Sindhi Language teaching (SLT), Pedagogy, Language Skills, Curriculum, Linguistic difficulties, Language testing, School culture, Language prestige, Linguistic Interference, Linguistic Accommodation, etc.

1. موضوع جو تعارف (Introduction)

سنڌي پاڪستان جي قديم ترين لکيل ۽ تدريسي زبان آهي. سنڌي سماج قديم سنڌو تهذيب (3500 ق. م) جي وقت کان هڪ ڳالهايل توڙي لکيل ٻولي/ٻوليون رکندو آيو آهي. عيسوي تاريخي دور ۾ اها سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دور (1690ع_1782ع) کان وٺي غير رسمي طور ۽ انگريز دور (1843ع_1947ع) ۾ رسمي طور مختلف سطحن تي درس ۽ تدريس لاءِ استعمال ٿيندي پئي آئي آهي. انگريز دور ۾ رياستي سنڌي اسڪولن جو سڄيءَ سنڌ ۾ وسيع ڄار قائم هو. نوڪرين جي حصول لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لازمي قرار ڏنل هئي. پاڪستان جي قيام کان پوءِ سنڌ ۾ ٻه_طرفي لڏپلاڻ ۽ حڪومتي ’ٻولي پاليسيءَ‘ جو نتيجو سنڌيءَ جي تعليمي ۽ سماجي اهميت گهٽجڻ جي صورت ۾ ظاهر ٿيو ۽ سنڌي تدريسَ مختلف ڏکين دورن کان گذرندي ڏينهون ڏينهن پَست ٿيندي وئي آهي.

پاڪستان جي 1973ع واري آئين ۾ جتي اردوءَ کي قومي ٻولي قرار ڏنو ويو آهي، اُتي صوبائي اسيمبلين کي پڻ بااختيار بڻايو ويو آهي تہ پَل اُهي ديسي ٻولين جي ترقيءَ ۽ تدريس لاءِ قدم کڻن. آرٽيڪل 3_251 موجب ”قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي ڪابہ صوبائي اسيمبلي قومي ٻوليءَ سان گڏ صوبائي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽

استعمال لاءِ قانوني اُپاءَ وٺي سگهي ٿي." (1) انهيءَ شِقَ جي روشنيءَ ۾ سنڌ اسيمبليءَ ستَ جولاءِ 1972ع تي سنڌ (سنڌيءَ ٻوليءَ جي تدريس، ترقي ۽ استعمال) بِل منظور ڪيو. ان موجب:

"اهڙن سڀني ادارن، جن ۾ چوٿين کان ٻارهين ڪلاس تائين تعليم ڏني پئي وڃي، سنڌي ۽ اردوءَ کي لازمي مضمون جي حيثيت حاصل هوندي. لازمي مضمون جي حيثيت ۾ سنڌيءَ جي شروعات هيٺين سطح يعني، چوٿين ڪلاس کان عمل ۾ آندي ويندي ۽ درجي بہ درجي جيئن مقرر ڪيو وڃي مٿين درجن ۾ ٻارهين ڪلاس تائين رائج ڪئي وڃي."حڪومت بِل جي فقرن جي دائري اندر رهندي آفيسن ۽ سرڪاري کاتن، جن ۾ عدالتون ۽ اسيمبلي شامل آهن. سنڌي ٻوليءَ جي درجي بہ درجي استعمال لاءِ انتظام ڪري سگهي ٿي" (2).

ائين پاڪستان جي آئين جي روشنيءَ ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي منظور ڪيل بِلَ تحت سنڌ ۾ سنڌيءَ جي تدريسَ قانوني گهُرج آهي. هن وقت سنڌ ۽ بلوچستان (سبي، لسٻيلي وغيره) ۾ مختلف سطحن تي پهرين يا ٻين زبان جي حيثيت ۾ سنڌي لازمي يا اختياري مضمون طور پڙهائي وڃي ٿي. سنڌ جي خاص ڪري ننڍن شهرن ۽ ٻهراڙين ۾ هيٺينءَ سطح تي سنڌي مکيہ تعليمي زبان آهي، پر خاص ڪري سنڌ جي شهري علائقن ۾ قائم خانگي اسڪولن ۾ ان جي تدريسَ ۽ نصابَ بابت ڳڻتيءَ جو اظهار ٿيندو رهي ٿو.

هِنَ اڀياسَ ۾ سکر جي پرائمري کان ميٽرڪ سطح جي سرڪاري ۽ خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تدريسَ، سِکيا ۽ نصاب جي بندوبست ۽ معيار جي حوالي کان جانچ ڪئي وئي آهي.

2. لاڳاپيل ڪم جو مختصر جائزو (Related literature review)

سکر سنڌ جو ٽيون وڏو شهر آهي. ان جي پنجن تعلقن: سکر سِٽي، نيو سکر، روهڙي، پنوعاقِل ۽ صالح پَٽ سميت پوري ضلعي جي آبادي 1487903 آهي. (3) "ضلعي جولِٽريسي ريٽ 56 سيڪڙو آهي. ڪُل آباديءَ جو 30 سيڪڙو ٻار 5_16 سالن جي عمر جي گروهہ جا آهن. انهن مان 67 سيڪڙو ٻار اسڪولن ۾ داخل آهن. (41 سيڪڙو ڇوڪريون ۽ 60 سيڪڙو ڇوڪرا). ان تناسب مان وري 81 سيڪڙو ٻار سرڪاري ۽ 19 سيڪڙو خانگي اسڪولن ۾ داخل آهن. سکر سِٽي تعلقي جي 64 اسڪولن سميت ڪُل سرڪاري اسڪولن (1373) جو 80 سيڪڙو ٻهراڙي ۽ 19 سيڪڙو شهري علائقن

۾ قائم آهي. (4) ڊائريڪٽوريٽ پرائيويٽ اسڪولس سکر کان مليل معلومات مطابق، "سکر ۾ ڪُل 235 خانگي اسڪول آهن جيڪي سڀ انگريزي ميڊيم ۽ 99 سيڪڙو ڪوايجوڪيشن آهن. انهن ۾ 60 سيڪڙو پرائمري ۽ ايليمينٽري، 35 سيڪڙو هاءِ ۽ 5 سيڪڙو هائير سيڪنڊري سطح جا آهن". (5)

سرڪاري سنڌي ميڊيم اسڪولن جي صورتحال ۽ ڪارڪردگيءَ بابت مختلف ادارن جهڙوڪ: يوُ اَيس اَي آءِ ڊِي، پِي آر پِي (پاڪستان ريڊنگ پراجيڪٽ، ايس آر پي (سنڌ ريڊنگ پراجيڪٽ)، اَي اَيس اِي آر (اثر) وغيره جون تحقيقي رپورٽون اڳ موجود آهن. ايس آر پي جي رپورٽ ۾ سنڌ جي ائن ضلعن جي رڳو سرڪاري اسڪولن جو اڀياس ڪيل آهي (6). جڏهن تہ "اثر" جي جائزي رپورٽ ۾ سنڌ ڀرا ڙيءَ بابت ڏنا يو ويو آهي، پر شهري جائزو شامل نہ آهي (7). ائين اڳ سنڌي يا اردو ميڊيم سرڪاري اسڪولن تي تہ ڪم ٿيو آهي، پر انگريزي ميڊيم سرڪاري توڙي خانگي اسڪولن کي جانچيو نہ ويو آهي. خاص سنڌي تدريس جي حوالي کان تہ بلڪل بہ نہ. هن اڀياس ۾ سکر شهر جي پرائمري کان ميٽرڪ سطح جي سرڪاري ۽ خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تدريس، سکيا ۽ نصاب جي بندوبست ۽ معيار جي حوالي کان جانچ ڪري ٻنهي قسمن جي اسڪولن جو تقابلي جائزو ورتو ويو آهي.

معلومات ورتل اسڪولن ۽ انهن ۾ سنڌي ۽ غير سنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن جو تعداد

اسڪول	اسڪولن جو تعداد	شاگردن جو تعداد	سنڌي ڳالهائيندڙ شاگرد	غير سنڌي ڳالهائيندڙ شاگرد
خانگي	06	4320	2688 / 62.22%	1632 / 37.78%
سرڪاري	08	11254	7035 / 62.51%	4219 / 38.49%
ٽوٽل	14	15574	9723	5851

3. تحقيق جو طريقہ ڪار (Research Methodology)

هن اڀياس لاءِ سکر جي ٻن شهري تعلقن (سکر سِٽي، نيو سکر سِٽي) جي سرڪاري ۽ خانگي اسڪولي نظام جي نمائنده چوڏنهن انگريزي ميڊيم اسڪولن جي چونڊ ڪري سوال نامي، انٽرويو، مشاهدي ۽ موادي تجزيي جي طريقن سان معلومات هٿ ڪئي وئي. اسڪولن جي انتظاميہ کان معلومات هٿ ڪرڻ لاءِ سوالنامي جو استعمال ڪيو ويو ۽ سنڌي پڙهائيندڙ ڪُل (122) استادن مان هر اسڪول جي هڪ سينيئر استاد يعني، ڪل 14 استادن کان انٽرويو ڪيو ويو. ڪلاس مشاهدي ۾ چيڪ

لِسٽ ذريعي تدريسي عمل جي طريقہ ڪار ڪي لِساني مهارتن جي حوالي کان جانچيو ويو ۽ هڪ عِلمي رُوُبرڪ ذريعي مادري زبان جي ٻين درجي ۽ غير مادري زبان جي پنجين درجي ۾ "پڙهڻ جي مهارت" جو جڏهن تہ "لکڻ جي مهارت" جو مادري زبان جي ڇهين درجي ۽ غير مادري زبان ۾ ائين درجي جو جائزو ورتو ويو. حاصل ڪيل معلوماتي مواد جو ايڪسِل ذريعي خاصيتي ۽ عددي تجزيو ڪري نتيجا حاصل ڪيا ويا.

تحقيقي سوالَ :

1. ڇا سنڌي ٻوليءَ جي تدريسَ سرڪاري توڙي خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ مادري (پهرين) يا غير مادري (ٻين) زبان طور عملي طرح رائج آهي؟ اها ڪهڙي سطح تائين پڙهائي پئي وڃي؟
2. سنڌيءَ جي جاري تدريسي عمل جو (تدريسي طريقن، نصاب ۽ امتحاني حوالي کان) معيار ڪهڙو آهي؟
3. ڇا سنڌيءَ جي تدريسَ (تدريسي طريقن، نصاب ۽ امتحاني حوالي کان) لساني مهارتن جي آڌار ٿئي پئي يا رڳو مضمون طور ادبي ۽ معلوماتي مواد پڙهايو ٿو وڃي؟
4. ڇا سنڌي ٻولي سنڌي مضمون کان سواءِ بہ امتحاني ذريعہ اظهار آهي؟
5. سنڌي لساني مهارتن جي حوالي کان شاگردن ۾ مکيہ خاميون ڪهڙيون آهن ۽ کين ڪهڙيون ڏکايون درپيش آهن؟
6. سنڌي پڙهائيندڙ استادن جي تعليمي قابليت ڪيتري آهي؟ ڇا اُهي اهلِ زبانَ، سنڌيءَ ۾ سند يافتہ ۽ سکيا ورتل آهن؟
7. ٻارن جي ٻوليءَ ۾ لسانياتي مداخلت جا ڪهڙا لاڙا موجود آهن؟
8. سنڌي تعليم و تدريسَ ۽ عام گفتگوءَ بابت نفسياتي لاڙن جي حوالي کان اسڪول جو ماحول ڪيئن آهي؟

4. تجزياتي حقيقتون

اڀياس جي تجزياتي نتيجن کي مکيہ ضمني عنوانن؛ تدريسَ، نصاب، جائزو ۽ اسڪول ڪلچر وغيره ۾ ورهائي هيٺ پيش ڪجي ٿو.

4.1 تدريسَ:

تحقيقي نتيجا ظاهر ڪن ٿا تہ تعليم ڪاتي سنڌ جي ڪاوشن کان پوءِ سڪر جي لڳ ڀڳ سيني سرڪاري توڙي خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ مادري ۽ غير مادري زبان جي اوُٽاين ۽ ٻين ڪن خامين سان بهرحال سنڌي پڙهائي پئي وڃي. خانگي

شعبي جي خاص ڪري ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ ٽئين ڪان ائين درجي تائين سيني شاگردن کي غير مادري زبان طور پڙهائي پئي وڃي. اهڙن شاگردن کي بہ جن جي اها مادري زبان آهي! غير سنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن سان گڏ سنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن کي بہ آسان سنڌي ۽ اردو (گلزار) پڙهائي پئي وڃي. او ۽ اي ليول جي ڪلاسن ۾ سنڌي رائج ئي نہ آهي.

معلوماتي مواد جي عددي تجزيي مان هيءَ حقيقت بہ سامهون آئي تہ خانگي اسڪولن ۾ لڳ ڀڳ 70 سيڪڙو شاگرد سنڌي غيرمادري زبان طور پڙهن ٿا. جڏهن تہ انهن اسڪولن ۾ داخل غيرسنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن جو عددي تناسب 38 سيڪڙو آهي. يعني، 32 سيڪڙو اهڙا شاگرد بہ سنڌي مضمون غيرمادري زبان طور پڙهن ٿا جن جي مادري ٻولي سنڌي آهي.

سنڌي مادري يا غير مادري زبان طور پڙهندڙ شاگردَن جو تناسب

اسڪولي قِسم	اسڪولن جو تعداد	مادري زبان طور پڙهندڙ	غير مادري زبان طور پڙهندڙ
سرڪاري	08	60.23%	39.77%
خانگي	06	68.98%	31.02%
ٽوٽل	14	62.07%	37.93%

سرڪاري ۽ نيم سرڪاري اسڪولن ۾ خانگي اسڪولن جي ڀيٽ ۾ سنڌي پڙهائڻ جو جيتوڻيڪ جوڳو بندوبست ٿيل آهي، پر اهو غير معياري نموني هلندڙ آهي. مادري يا غير مادري زبان طور سنڌي مضمون جي چونڊ جي حوالي ڪان انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ ٻن طرحن جي پاليسي رائج آهي: هڪڙن خانگي اسڪولن ۾ سيني شاگردن کي سنڌي غير مادري زبان طور پڙهائڻ ۽ ٻين سرڪاري ۽ ڪجھ خانگي اسڪولن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن کي مادري زبان طور ۽ غير سنڌي ڳالهائيندڙن کي غير مادري زبان طور پڙهائڻ. اُتي اسڪول انتظاميہ جي پاليسيءَ يا فيصلي کي حتمي حيثيت حاصل آهي. شاگرد اهڙي چونڊ ۾ بااختيار نہ آهن.

تدريسي طريقن جي حوالي ڪان انگريزي ميڊيم سرڪاري اسڪولن جي اسان جي جائزي مان، پي آر پي 2019 جي رپورٽ ۾ تدريسي مشقن بابت مشاهدي جي تصديق ٿي، جنهن موجب ”سيني ڪان گهٽي مشقَ ابتدائي ڪلاسن ۾ شاگردن پاران بليڪ بورڊ تان لکيل مواد نقل ڪرڻ، استاد يا ڪنهن شاگرد سان گڏ وڏي آواز سان سبق دُهرائڻ ۽ ڪي نوان لفظَ سکڻ هو جيڪي شاگرد اهڙي مشق دهرائي

رهيا هئا، تن جي رواني انهن ٻارن کان بهتر هئي، جيڪي اهڙي مشق گهٽ ڪيا ڪن" (8). ان کان علاوه استادن پڙهڻ جي مواد/متن لاءِ جيڪي مشقون پئي ڪرايون تن ۾ خاموش پڙهڻي، وڏي آواز ۾ پڙهڻي ۽ گهروُ ڪم شامل هو. گهڻ درجاتي تدريسَ عملي طور نظر نہ آئي. سيني سطحن جا ڪلاسَ ڌارَ پئي هليا. اسان ڏٺو تہ عملي طور تدريسَ روايتي ڍنگ سان ٿي پئي. سنڌي تدريسي عمل ۾ ڊِجيٽل سکيا ڪٿي بہ نظر نہ آئي.

استادن جي عددي تجزيي مطابق، چوڏهن اسڪولن ۾ پڙهائيندڙ ڪُل 678 استادن مان 278 لِساني استادَ يعني، انگريزي، اردو ۽ سنڌي پڙهائيندڙ آهن. انهن ۾ 121 استاد سنڌي پڙهائن ٿا، جن ۾ ٽيون حصو عورتن جو آهي. سرڪاري اسڪولن جي ڀيٽ ۾ خانگي اسڪولن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ استادن جو تعداد وڌن داخل شاگردن جي گهرج کان گهڻو گهٽ آهي.

سنڌي پڙهائيندڙ استادَن جو تعداد

اسڪولي قِسم	تعداد	ڪُل استادَ	لِساني استادَ	سنڌي پڙهائيندڙ
سرڪاري	08	445	172	98
خانگي	06	233	77	23
ٽوٽل	14	678	249	121

استادن جي تعليمي اهليت ۽ سِکيا: معلومات ورتل اسڪولن ۾ لڳ ڀڳ سيني استادن جي تعليم بيچلر ۽ ماسترس تائين آهي. اهي بيچلر تائين سنڌي پڻ پڙهيا آهن، پر گهڻائيءَ جي سنڌي پڙهائڻ لاءِ ترييت ٿيل نہ آهي. خاص ڪري خانگي اسڪولن جا اڪثر استاد سکيا ورتل نہ آهن. رڳو 42 سيڪڙو جي بي ايڊ ٿيل آهي. جڏهن تہ ايس آر پي جي رپورٽ مطابق "سرڪاري اسڪولن جي 83 سيڪڙو استادن وٽ بي ايڊ ۽ ايم ايڊ وغيره جهڙيون ڊگريون آهن ۽ انهن سنڌ ۾ 15000 کان مٿي استادن کي سنڌي ۽ اردو پڙهائڻ جي تربيت ڏني آهي " (9).

4.2 سنڌي نصاب :

معلومات ورتل سيني اسڪولن ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ جا نصابي ڪتاب پڙهايا پيا وڃن. جيڪي لساني مهارتن آڌار نہ پر گهڻي ڀاڱي معلوماتي ادبي مواد سان ترتيب ڏنل آهن. انهن مان بہ ڪجهہ درجن جي ڪلاسن جا ڪتاب دستياب ئي نہ آهن. سکر جي لڳ ڀڳ سمورن سرڪاري توڙي خانگي اسڪولن ۾ مختلف ڪلاسن جا نصابي ڪتاب دستياب نہ آهن، نہ ئي مارڪيٽ ۾ ملن ٿا. سکر شهر، يُو ايس اي آءِ ڊي ريڊنگ پروگرام ۾

شامل هئڻ باوجود اتان جي اڪثر اسڪولن ۾ ايس آر پِي ۽ پِي آر پِي جو جوڙيل معاون تدريسي مواد دستياب نہ آهي. ايس آر پي اسڪولن ۾ ڪجهہ مواد موجود آهي تہ اهو استعمال نہ پيو ٿئي. جڏهن تہ انگريزي ميڊيم سرڪاري اسڪولن ۾ اهو بلڪل دستياب نہ آهي. اڪثر خانگي اسڪولن وارا تہ ان ڪان واقف بہ نہ آهن.

امتحاني ذريعہ اظهار بابت سرڪاري انگريزي ميڊيم اسڪولن مان گڏيل قسم جي معلومات ملي آهي. انهن مان ٽن اسڪولن ۾ سيني مضمونن جا سنڌيءَ ۾ پڻ پيپر ڏيڻ جي اجازت آهي. جڏهن تہ مڙني ڇهن خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ رڳو انگريزي ئي امتحاني ذريعو آهي. يعني، سواءِ چند سرڪاري اسڪولن جي ٻين ۾ سنڌي ٻولي سنڌي مضمون ڪان سواءِ ذريعہ اظهار نہ آهي. خانگيءَ جي ڀيٽ ۾ گهڻن سرڪاري انگريزي ميڊيم اسڪولن جي ڪلاسن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جو پڻ استعمال مشاهدي ۾ آيو.

4.3 **جائزو :**

معلومات ورتل اسڪولن ۾ سنڌي تدريسَ جيان امتحان جو عمل بہ گهڻي ڀاڱي لساني مهارتن آڌار نہ پيو ٿئي. سرڪاري اسڪولن ۾ گهڻي ڀاڱي "لکڻ" جي مهارت جو امتحان ورتو وڃي ٿو. "پڙهڻ" ۽ "ڳالهائڻ" جي مهارتن جي ڇڪاس تشڪيلي جائزي جو حصو نہ آهي.

لِساني ڪارڪردگي ۽ قابليت

جاٽايل اسڪولن جي استادن ڪان ورتل ڄاڻ مطابق ايليمينٽري سطح تي شاگردن جي سنڌيءَ ۾ مجموعي ڪارڪردگي حاصل ڪيل مارڪُن جي اعتبار ڪان، غير مادري زبان طور 35 ڪان 65 سيڪڙو ۽ مادري زبان طور 45 ڪان 90 سيڪڙو رپورٽ ڪئي وئي. اسان جي ورتل تشڪيلي جائزي مطابق سنڌيءَ ۾ خانگي اسڪولن جي ڀيٽ ۾ سرڪاري اسڪولن جي ٻارن ٿوري بهتر ڪارڪردگي ڏيکاري. سرڪاري اسڪولن ۾ پنجين درجي ۾ داخل شاگردَن مان مادري زبان طور پڙهندڙ 54 سيڪڙو ۽ غير مادري زبان طور پرهندڙ 48 سيڪڙو ٻارَ، جڏهن تہ خانگي اسڪولن ۾ (سواءِ ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن جي) مادري زبان طور 52 سيڪڙو ۽ غير مادري زبان طور 45 سيڪڙو ٻارَ گهٽ ۾ گهٽ ڪهاڻي وغيره پڙهي ٿي سگهيا. معلومات ورتل 8 انگريزي ميڊيم سرڪاري اسڪولن مان ٽن اسڪولن جي شاگردن جي گهڻائي بہ ٻوليائي يعني، سنڌي ۽ اردو ڳالهائي سگهندڙ آهي، ۽ 5 اسڪولن جي شاگردن جي اڪثريت گهڻ ٻوليائي آهي. يعني، اهي سنڌي اردو ۽

انگريزي وغيره ڳالهائن ٿا. جڏهن تہ معلومات ورتل خانگي اسڪولن جي شاگردن جي اڪثريت گهڻ ٻوليائي آهي.

لساني چُڪون ۽ ڏکيائيون

ورتل تشڪيلي جائزي ۽ ڪلاس مشاهدي ۾ شاگردن جون سنڌي لِساني مهارتن (خاص ڪري پڙهڻ، لکڻ) جي حوالي کان ٻن قسم جون چُڪون سامهون آيون: 1. صوتي چُڪون 2. بصري چُڪون.

1. **صوتي چُڪون:** اهي ٻن قسمن جون آهن: (الف) هم صوتيا اُچارَ ۽ اکرَ (ب) مخصوص سنڌي آوازَ / اُچارَ

(الف) سنڌيءَ جي هم صوتيا يا هم آواز اُچارن مان گهڻا شاگردَ سندن پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ اڪثر /خ/ ۽ /غ/ آوازن بجاءِ انهن جي متبادل/ک/ ۽ /گ/ اُچارن کي استعمال ڪن ٿا. اهڙي غلطي سنڌي غير مادري زبان وارن ٻارن کان سواءِ ٿورن سنڌي مادري زبان وارن شاگردن ۾ بہ نوٽ ڪئي وئي. لکڻ ۾ لفظن جي دُرست صورتخطيءَ جي اڻڄاڻائيءَ جي ڪري اصل اکر جي جاءِ تي ان سان ملندڙ آواز واري ٻئي اکرَ جو غلط اندازي سان استعمال ڪيو وڃي ٿو. هيٺ اهڙن هم آواز اکرن جي فهرستَ ڏجي ٿي.

	هم آواز اکر	درست نمونو	غلط نمونو
1	ب ٻ ڀ	ٻڪري	بڪري
2	ت ط	سلطنت	سلتنت
3	ث س ص	ثَمَر	سَمَر
4	ح ھ ه	حجم، حاضر	هجم، هازر
5	ڏ ڍ ڊ	ڏاڍو، ڊگهو	ڊاڍو، ڍگهو
6	ذ ز ض ظ	ضَمير ،ظالم	زمير، ذالم
7	ر ڙ ڻ	ماري، اڳوڻون	ماڙي، اڳوڙون
8	ف ڦ	فرق، ڦيٿو	فيٿو
9	ق ڪ	چقمق	چڪمڪ
10	ڳ گ	ڳئون، ڳوٺُ	گئون، گوٺ
11	خ ک	خَراب خَير	کَراب، کَير
12	غ گ	غور	گور

(ب) مخصوص سنڌي آوازَ: مخصوص سنڌي اُچارَ (/ٻ/، /ڄ/، /ڃ/، /ڏ/، /ڱ/، /ڳ/)جيڪي اردو-هندي ۽ انگريزيءَ ۾ ڪونهن تن کي سيئي غير سنڌي ڳالهائيندڙَ ۽ ڪجھ سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارَ بہ دُرست اُچارن يا لکن ڪونہ ٿا ۽ انهن جي متبادل باالترتيب /ب/، /ج/، /نج/، /ڍ/، /گ/، /گ/ جو استعمال ڪن ٿا. مثال طور:

درست نمونو	اوپر	اڄُ	سُنڃَ	ڏاڍو	سِنڱ	ڳالھ
غلط نمونو	اوبر	اَج	سُنجَ	ڍاڍو	سِنگَ	گالھ

2. **بصري چُڪون:** سنڌي الف-ب جي پوريءَ طرح ڄاڻ نہ هئڻ ڪري شاگردن جي لکڻ ۾ هم صورت اکرن جون غلطيون نوٽ ڪيون ويون.

هم صورت اکر:

	بنيادي شڪل	هم شڪل گروھ	تعداد	نمونو
1	ب	ب، ٻ، ڀ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، پ	9	ما ئِٽُ- مائٹ
2	ح	ج، ڄ، ح، خ، ڃ، چ، ڇ	7	ڄڃَ - جنجَ
3	د	د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ	6	ڏنڊو- دندو
4	ر	ر، ڙ، ز	3	ماڙي- ماري
5	ف	ف، ڦ	2	ٻاڦَ- بافَ
6	ک	ک، گ، ڳ، ڱ	4	ڳيرو- گيرو
7	ط	ط، ظ	2	ظُلم- طلم
8	ع	ع، غ	2	غازي- عازي
9	ن	ن، ڻ	2	وڻ- ون

(ذريعو: پٽي ذيشان ۽ ٻيا (10))

ان کان سواءِ /ٿ/ ۽ /ڊ/ جي معياري / نصابي صورت بجاءِ انهن جي اترادي سنڌيءَ ۾ عيوضي آوازن /ٿر/ ۽ /ڊر/ جو لکڻ ۾ استعمال نوٽ ڪيو ويو. مثال طور: سوٿي- سوٿري، ڊيل- ڊريل، ڊگھو- ڊرگھو وغيره.

نوٽ ڪيو ويو تہ ايليمنٽري سطح جا ٻارَ سندن لکڻ ۾ گرامري چُڪون پڻ ڪن ٿا. سندن لفظي ذخيرو گھٽ هئڻ ڪري انهن جي پڑھڻ ۾ رواني نہ آهي. سندن پڑھڻ جي مهارت جو نتيجو لکڻ جي مهارت کان بهتر آهي.

4.4 اسڪول ڪلچر ۽ لِسانياتي مداخلت

عام سماجي ڪلچر سان گڏ اسڪول ڪلچر جو پڻ ٻولي سکيا تي گهرو اثر ٿيندو آهي. سکر جي سيني خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ ڪو ايجوڪيشن آهي ۽ اتي عام ڳالهه ٻولهه جون ٻوليون گهڻي ڀاڱي سنڌي ۽ اردو آهن. ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ انگريزي بہ انهن سان گڏ استعمال ٿئي پئي. معلومات ورتل سرڪاري انگريزي ميڊيم اسڪولن مان گڏيل آباديءَ وارن ڇئن اسڪولن ۾ سنڌي ۽ اردو جڏهن تہ سنڌي اڪثريتي آباديءَ واري هڪ اسڪول ۾ سنڌي ۽ ٽن ۾ سنڌي، اردو ۽ انگريزي استعمال ٿين پيون. غير نصابي سرگرمين جهڙوڪ: تحريري ۽ تقريري ۽ ڪوئز مقابلن وغيره ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ ڪونہ ٿو ٿئي، انهن کي ڇڏي باقي سيني سرڪاري ۽ خانگي اسڪولن ۾ ٿئي پيو. اهڙي گهڻ ٻوليائي ماحول ۾ شاگردن تي اردو ۽ انگريزي ٻولين جا اثر نوٽ ڪيا ويا.

غير نصابي سرگرمين جهڙوڪ: تحريري ۽ تقريري مقابلا، ڪوئز وغيره ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ ڪونہ ٿو ٿئي، انهن کي ڇڏي باقي سيني سرڪاري ۽ خانگي اسڪولن ۾ ٿئي پيو.

سرڪاري اسڪولن ۾ پِي ٽي ايم (پيرينٽ ٽيچر ميٽِنگ) رڳو بجيٽ سان لاڳاپيل مامرن لاءِ غير رسمي طور ٿئي ٿي، اها ٻارن جي تعليمي بهتريءَ لاءِ صلاح مشوري جي مقصد سان ڪونہ ٿي ڪوٺائي وڃي. اميرن جا ٻار سنڌي ميڊيم ۾ داخلا ڪونہ ٿا وٺن. گهڻي ڀاڱي معاشي سببن ڪارڻ غريبن جا ٻار اتي پڙهندڙ آهن، تنهن ڪري انهن جا والدين پي ٽي ايم ۾ شرڪت يا سندن ٻارن جي تعليم يا سنڌي تدريس بابت ڪا دلچسپي ظاهر ڪونہ ٿا ڪن.

لسانياتي مداخلت :

مشاهدي ۾ آيو تہ انگريزي ميڊيم ۾ پڙهندڙ ٻارن جي ٻوليءَ تي انگريزي ۽ اردوءَ جو اثر سنڌي ميڊيم ۾ پڙهندڙن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پڌرو آهي. انهن اثرن ۾ الفابيٽ، صوتي، لغوي ۽ گرامري اثر شامل آهن. ابتدائي ڪلاسن جي ٻارن جي ”لکڻ“ تي اردو الف – ب جو اثر نوٽ ڪيو ويو. اُهي هيٺين سنڌي اکرن جي جاءِ تي متبادل اردو اکر استعمال ڪن ٿا.

اردو الف-ب جي اثر جا نمونا

سنڌي اکر	متبادل اردو اکر	غلط نمونو	سنڌي اکر	متبادل اردو	نمونو
ٽ	ٹ	ٹوپی	ڊ	ڈ	ڈگھو
ٺ	تھ	ساتھ	ڙ	ڑ	ماڑی
ڀ	بھ	بھولو	ڪ	ک	کلام
ٿ	ٹھ	کاٹھ	ک	کھ	کھلیل
ڇ	چھ	چھوکرو	ن	ں	چواں
ڌ	دھ	سندھی	ي	ے	اچے
ڍ	ڈھ	واڈھو	ي	ی	سچی
ڦ	پھ	ناپھ	۾	میں	مین

اردو-هندي ۽ انگريزي ساڪن الآخر ٻوليون آهن. جڏهن ته سنڌي حرڪت الآخر زبان آهي. ڄاڻايل اسڪولن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ شاگرد انهن ٻولين سان گهري رابطي ۾ رهن ٿا. ان اثر ۾ غير سنڌي توڙي سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن جي سنڌي ڳالهائڻ ۾ حرڪت الآخر خاصيت تمام گهٽ ٻڌڻ ۾ آئي. اُهي ڪَٽَ، دُڪانُ، ڪِلاسُ، پيِنِ ۽ ٻيا ڪيئي اسمَ بغير آخري سُرن جي ادا ڪن ٿا. جيئن: ڪَٽ، دُڪان، ڪِلاس، پين.

جنس مُنتقلي: اردو ۽ سنڌيءَ ۾ ڪجهه فارسي-عربي ۽ انگريزي ذخيري جا مشترڪ اڌاريل لفظ جهڙوڪ: ڪتاب، ڪلاس وغيره لفظ سنڌي ٻارَ سنڌيءَ بجاءِ اردو جنس سان استعمال ڪن ٿا. جيئن: منهنجي ڪتاب، اسان جِي ڪلاس. وغيره.

لفظي اڌارڻ جو استعمال: مشاهدو ٿيو ته خانگي اسڪولن سنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن جي عام گفتگوءَ ۾ اردو-هندي ۽ انگريزي اڌاريل لفظن جو استعمال سرڪاري اسڪولن جي شاگردن جي ڀيٽ ۾ وڌيل آهي. انگريزيءَ جا اسڪول ڪلچر سان لاڳاپيل لفظ، انگَ، عددي صفتون، ڏينهن، مهينا، ميوا ۽ ٻين روزاني استعمال جي شين جو لفظي ذخيرو جام ڪتب آندو ٿو وڃي. رومن الفابيٽ سان اردو ۾ ميسيجنگ ۽ چيٽنگ عام آهي. اهڙي طرح اردو-هنديءَ جا گرامري لفظَ جهڙوڪ: کہ (ته)، کل (سڀاڻي)، اچھا (چڱو)، اچانڪ (اوچتو)، اور (۽) وغيره ۽ ٻيا ڪجهه سندن عام استعمال ۾ آهن.

گڏيل آباديءَ واري گهڻ ٻولئي شهر جي ٽورن اسڪولن ۾ ڪي لسانياتي هم آهنگيءَ ڪارڻ سنڌيءَ کان اردوءَ ڏانهن لساني مداخلت جا مثالَ بہ سامهون آيا. ڪجهہ ڪيسن ۾ اردو ڳالهائيندڙ استادن ۽ پڻ شاگردن جي گفتگوءَ ۾ سنڌي اڌاريل لفظن جو استعمال نوٽ ڪيو ويو. جهڙوڪ: تَڱڙ، پارت، پاڙو هروُپروُ سنگت، ڪڇهري وغيره. اتي ڪي اردو ڳالهائيندڙ استاد سنڌي بہ پڙهائن پيا.

سنڌي تعليم ۽ تدريس بابت نفسياتي رجحان :

اَٿَر (اَي ايس اِي آر) 2012ع جي سروي ۾ ظاهر ڪيو ويو تہ 90 سيڪڙو والدين پنهنجي ٻارن جي تعليم لاءِ اردو ۽ انگريزيءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ کي بهتر سمجهن ٿا. (11) پر اسان جي مشاهدي مطابق مٿين ڪلاس جي امير والدين جو اهڙو رويو نہ آهي، جو گهڻائيءَ جا ٻار انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهن ٿا. خانگي اسڪولن ۾ غير سنڌي ڳالهائيندڙ شاگرد ۽ سندن والدين سنڌي پڙهڻ کي رد ڏين ٿا. جڏهن تہ مٿين سطح تي نوڪرين جي حاصلات جو ذريعو سنڌي نہ هئڻ ۽ سماج ۾ انگريزي ۽ اردوءَ ڏانهن لساني معتبرائپ جو لاڙو موجود هئڻ ڪري سنڌي ڳالهائيندڙ مٿين ڪلاس جا امير والدين سندن ٻارن جي تعليم لاءِ سنڌيءَ جي ڀيٽ ۾ انگريزيءَ کي بهتر سمجهن ٿا. اهڙن معروضي سببن جي ڪري ڊاڪٽر طارق رحمان جهڙو پاڪستاني لِساني ماهر سنڌي تدريسَ کي سنڌين لاءِ نسلي ۽ شناختي علامت بڻجي وڃڻ قرار ڏئي ٿو.(12)

سکر جي ڪُل 235 خانگي اسڪولن مان هڪ بہ سنڌي ميڊيم نہ آهي. جيتوڻيڪ سرڪار جا اڪثر اسڪول سنڌي ميڊيم آهن، پر انهن مان خاص ڪري ايليمينٽري اسڪولن جا پڙهيل ٻار اڳتي تعليم جاري رکڻ لاءِ ويجهن سنڌي ميڊيم هاءِ اسڪولن ۾ داخلا ڪونہ ٿا وٺن. اهڙي رجحان ڪارڻ سکر جي پراڻي هاءِ اسڪول نمبر ون، جيڪو هاڻ سکر آءِ بي اي جي انتظام هيٺ هلندڙ آهي، تنهن جي انتظاميہ اسڪول ۾ گهٽجندڙ داخلا کي روڪڻ لاءِ نائين ۽ ڏهين ڪلاسن کي سنڌيءَ مان انگريزي ميڊيم ۾ منتقل ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي رجحان کي ڏسي چئي سگهجي ٿو تہ (مٿين سطح جا) سنڌي ميڊيم اسڪول پنهنجي ميڊيم جي بقا لاءِ ڪوشش ۾ رڌل آهن ۽ شايد مستقبل ۾ جٽاءُ نہ ڪري سگهن.

5. حاصل مطلب ۽ سفارشون

سکر شهر جي سرڪاري ۽ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تدريسَ، سکيا ۽ نصاب جي حوالي کان ڪيل هن اڀياس جا نتيجا مجموعي طور اطمنان جوڳا

نہ ٿا چئي سگهجن. انهن موجب جيتوڻيڪ تعليم ڪاتي سنڌ جي ڪوشش ڪان پوءِ سکر جي لڳ ڀڳ سڀني سرڪاري توڙي خانگي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ بهرحال سنڌي پڙهائي پئي وڃي، پر خانگي شعبي، خاص ڪري ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ سنڌي تدريس جو جوڳو بندوبست نہ هئڻ واضح طرح رپورٽ ٿيو. اُتي سنڌي رڳو ٽئين ڪان اٺين درجي تائين مادري زبان وارن شاگردن کي بہ غير مادري زبان طور گهربل تعداد ڪان گهٽو گهٽ ۽ غير تربيت يافتہ استادن ڪان پڙهائڻ جو عمل سنڌن غير سنجيدگي ۽ سرڪاري دباءَ کي ٽارڻ لاءِ ڪنيل قدم ظاهر ڪري ٿو. ٻئي پاسي اميد ۽ عام تاثر جي برخلاف سرڪاري ۽ نيم سرڪاري اسڪولن ۾ سنڌي پڙهائڻ جو بندوبست ۽ شاگردن جي ڪارڪردگي خانگي اسڪولن جي ڀيٽ ۾ بهتر نظر آئي پر اتي بہ گهڻي بهتري آڻڻ جي ضرورت آهي.

سڀني اسڪولن ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جا نصابي ڪتاب پڙهايا پيا وڃن، جيڪي لساني مهارتن آڌار نہ پر گهڻي ڀاڱي معلوماتي ادبي مواد سان ترتيب ڏنل آهن. تدريس ۽ امتحان جو عمل بہ گهڻي ڀاڱي لساني مهارتن آڌار نہ پيو ٿئي. سواءِ ٽن سرڪاري اسڪولن جي ٻين ۾ سنڌي ٻولي سنڌي مضمون ڪان سواءِ ذريعہ اظهار نہ آهي. تدريس عملي طور روايتي پين پيپر طريقي سان ٿئي پئي. سنڌي تدريس يا سکيا جي حوالي ڪان ڪين درپيش لساني مونجهارا ناقص تدريسي عمل ۽ مخلوط لساني رابطي جي صورتحال جي ڪارڻ ٿيندڙ لسانياتي مداخلت جي سبب آهن. ٻارن جي ساليانی امتحان ۾ حاصل ڪيل مارڪن ۽ حقيقي قابليت ۾ گهڻو فرق نظر آيو. رڳو 45 ڪان 52 سيڪڙو شاگردن ۾ پڙهڻ جي سگهہ هئڻ ٻولي سکيا جي مقصد جو پورائو ڪونہ ٿي ڪري.

لساني اهليت جي حوالي ڪان سڀني اسڪولن جا شاگرد يڪ ٻوليا نہ پر ٻہ-ٻوليا آهن ۽ وڏي انگ ۾ گهڻ-ٻوليا بہ آهن. يعني، اهي سنڌي، اردو ۽ انگريزي وغيره ڳالهائن ٿا. شاگردن جي گهڻ-ٻوليو هئڻ جي قابليت علائقي ۾ گهڻ ٻوليائي لساني رابطي جي صورتحال ڏانهن اشارو ڪري ٿي

سکر جا خانگي اسڪول جيڪي لڳ ڀڳ سڀئي انگريزي ميڊيم ۽ گڏيل تعليمي سرشتي تحت هلن ٿا، تن ۾ اڪثر سنڌي ۽ اردو عام ڳالهہ ٻولهہ جون ٻوليون آهن. گڏيل آباديءَ واري گهڻ ٻولئي شهر جي انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهندڙ سنڌي شاگردن جي ٻوليءَ ۾ جيڪا اردو، انگريزي تان واضح لسانياتي مداخلت نوٽ ڪئي وئي ۽ ايپاس ۾ جاٽايل تعليمي ادارن جي اسڪول ڪلچر ۾ گهڻ ٻوليائي

لساني رابطي ڪارڻ ٿيندڙ اثرن کي ڏسندي مٿين ڪلاس جي مخصوص سنڌي طبقي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تبديليءَ جي اڳڪٿي ڪري سگهجي ٿي. اهڙي تبديليءَ ۾: سنڌي ڳالهائڻ ۾ حرڪت الآخر خاصيت جو گهٽجڻ، ڪن فارسي-عربي اڌاريل لفظن جي (اردوءَ مان) جنس منتقلي، اردو-هنديءَ ۽ انگريزيءَ مان نئين اڌاريل لفظي ذخيري جو عام استعمال ۽ غير رسمي لکڻ يا ميسيجنگ ۾ رومن الفابيٽ جو استعمال نمايان طور ڳڻائي سگهجن ٿا.

اڀياس جي نتيجن جي مدِ نظر هيٺيون ڪجهه سفارشون تجويز ڪجن ٿيون.

سفارش: سکر جي خانگي اسڪولن ۾ سنڌي شاگردن کي سنڌي مضمون ’غير مادري زبان‘ طور پڙهائڻ جي بجاءِ ’مادري زبان‘ طور پڙهائڻ لاءِ تعليم کاتي سنڌ کي قدم کڻڻ گهرجن.

سفارش: ڪيمبرج بورڊ وارن اسڪولن ۾ او ۽ اي ليول ۾ پڻ سنڌي پڙهائڻ لاءِ تعليم کاتي سنڌ کي اپاءَ وٺڻ گهرجن. گڏوگڏ اهي هدايتون پڻ جاري ڪيو وڃن ته اهي غير نصابي سرگرمين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال جي اجازت ڏين.

سفارش: خانگي اسڪولن جي انتظاميه کي سرڪاري هدايتون جاري ڪيون وڃن، ته اهي سندن ادارن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ استادن جو گهرج مطابق عددي پورائو ڪري ڪين سنڌي تدريس جي سِکيا ڏيارن.

سفارش: سيني اسڪولن ۾ سنڌي پڙهائڻ جي حوالي کان رائج قديم تدريسي طريقه ڪار جديد تقاضائن جو پورائو ڪندڙ نه آهي ان ۾ ’ڊجيٽل لرننگ‘ خاص ڪري ابتدائي درجن ۾ عملي طرح لازمي لاڳو ٿيڻ گهرجي.

سفارش: شاگردن کي درپيش لساني ڏکيائين جي مدِنظر سنڌي الفابيٽ تي نظرثاني پڻ تجويز ڪجي ٿي.

سفارش: سنڌي نصاب کي لساني مهارتن آڌار جوڙيو وڃي ته جيئن تدريس ۽ امتحاني عمل پڻ ان آڌار تي سگهي.

سفارش: ڪجهه درجن جي نصابي ڪتابن جي عدم دستيابيءَ جو تدارڪ ٿيڻ گهرجي.

سفارش: تعليم کاتي سنڌ کي گهرجي ته سمورن سرڪاري اسڪولن ۾ ايس آر پي ۽ پي آر پي جي جوڙيل معاون نصابي مواد جي رسائي ۽ استعمال لاءِ عملي قدم کڻي ۽ خانگي اسڪولن ۾ پڻ اهڙي مواد جي استعمال ۽ ان جي نگرانيءَ جون هدايتون جاري ڪري.

حوالا

1. Constitution of Pakistan 1973.
2. Sindh bill.1972. Government of Sindh.
3. The Census Report of Pakistan (2017-2018).
4. District Education Plane District Sukkur 2015-2020. Institute of Social and Policy Science (1-SAPS).
5. Chachar, nazir Ahmed. Interview. Conducted by Abdul waheed, 12 October 2022.
6. USAID Sindh Reading Program. Early Grade Reading Assessment. Middle cohort report 2017.
7. ASER. 2011. Govt. of Pakistan / Sindh/ District report card- Education Sukkur.
8. Sindh Reading Program. 2019.
9. Sindh Reading Program. Final report.
10. Bhatti Zeeshan and others. “Spelling Error Trends and Patterns in Sindhi” Journal of Emerging Trends in Computing and Information Sciences. Vol.03 No. 10 Oct. 2012.
11. ASER. 2011-12
12. Rehman Tariq. (1999). Language Politics and Power in Pakistan: The Case of Sindh and Sindhi. Ethnic Studies report. Vol. xvii, No1. Jan.1999. P.21-34.